

CHAPTER 1

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ, ΤΗΝ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ, ΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ»

TINA KALANTZOPOULOU

ΤΙΝΑ ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ, ΤΗΝ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ, ΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ»

Τίνα Καλantzοπουλου: Οι πολλαπλές ιδιότητες της αρχαιολόγου: Σκέψεις σχετικά με την τεκμηρίωση, την αρχειοθέτηση, τη σύνθεση και την επικοινωνία της ερμηνείας του «πολιτισμού», in: Yannis Chatzikonstantinou (ed.) (2024): *Archaeozooms: Aspects and potential of modern archaeological research*. Heidelberg: Propylaeum 2024, 1-31. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.1319.c19001>

Περίληψη

Η δουλειά της αρχαιολόγου είναι σκληρή. Ο πυρήνας της είναι η στοχοθεσία, ο σχεδιασμός των ερωτημάτων που μπορούν να τεθούν και να απαντηθούν από το εκάστοτε συγκείμενο, η εξόρυξη και η διαφύλαξη της πληροφορίας, η σύνθεσή της σε νέα νοήματα μετά από την ανάλυση των δεδομένων, η επικοινωνία των αποτελεσμάτων της έρευνας με την κοινωνία και τελικά η γεφύρωση του Καρτεσιανού διχασμού των κλάδων της γνώσης σε «καθαρές» επιστήμες και ανθρωπιστικές επιστήμες. Στο κείμενο αυτό γίνεται μία απόπειρα να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες οι βασικές μέριμνες της αρχαιολόγου όταν καλείται να προσεγγίσει ένα συγκείμενο και να διαμορφώσει τη μεθοδολογία για την αντιμετώπισή του από την αρχή ως το τέλος.

Σε μία αντιπαράβολή της εξειδίκευσης με τη μη εξειδίκευση, πρακτικές που συναντώνται σχεδόν ισόποσα σήμερα στον κλάδο, καθώς και σε αντιπαράβολή των δύο ταχυτήτων που δημιουργούνται, ειδικά στα ελληνικά δεδομένα, η πρόταση δεν είναι ο περιορισμός της εξειδίκευσης. Αντιθέτως, προτείνεται η διεύρυνση του πεδίου δράσης των αρχαιολόγων, ώστε να ενσωματωθούν οι νέες αναλυτικές δυνατότητες, όχι μόνο πρακτικά αλλά και νοηματικά.

Εισαγωγή

Η αρχαιολογική έρευνα, μια ανθρωπιστική επιστήμη της νεωτερικότητας, έχει σήμερα μεταβληθεί σημαντικά σε σχέση με τις αρχαιοδικές, εθνικιστικές και αποικιοκρατικές απαρχές της (βλ. Graeber και Wengrow, 2021, 28-43; Greenberg και Hamilakis, 2022; Πλάντζος, 2023). Τη στροφή αυτή την υποστηρίζει υιοθετώντας επιστημονικού τύπου μεθοδολογικές προσεγγίσεις (βλ. Renfrew και Bahn, 1991· Lucas, 2001), μεταχειριζόμενη

εργαστηριακές αναλυτικές μεθόδους (ενδεικτικά: *περιοδικό Archaeometry*) και αξιώνοντας να προσεγγίσει τις αρχαίες κοινωνίες από τα κάτω (Graeber, 2004; Borck κ.ά., 2017; Furholt κ.ά., 2020). Υπηρετώντας ένα πάγιο αίτημα για το *γνώθι σαυτόν* (βλ. Assman, 2011, 17-23, 111-124; Willson, 2013; Borck, 2019), θα υποστηριχθεί παρακάτω πως η αρχαιολογία μπορεί, μεταξύ άλλων, να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός κοινωνικά ενήμερου σχεδιασμού για το μέλλον (βλ. Flexner, 2020; Graeber Wengrow, 2021, 521-525). Δεδομένου όμως του σύντομου διαστήματος που η αρχαιολογική έρευνα αποτελεί ακαδημαϊκό ερευνητικό πεδίο, αντιμετωπίζει δυσκολίες στο να απεκδυθεί τον άλλοτε «χρυσοθηρικό» χαρακτήρα της (βλ. Maier, 2023) και να συσπειρώσει όλους τους θιασώτες της κάτω από ένα κοινώς αποδεκτό *modus operandi* (βλ. Fawkes και Cline, 2018). Επιπλέον, η – καλώς εννοούμενη – συντηρητική φύση των μελετητών της ιστορίας¹ και η ραγδαία πρόοδος των ψηφιακών τεχνολογιών, αφήνουν την αρχαιολογία μετέωρη (βλ. Kristiansen, 2021) και δημιουργούν την αίσθηση πως ο κλάδος κινείται στην πραγματικότητα με δύο ταχύτητες: Μια αστρονομική, αυτή των εξειδικευμένων αναλύσεων και των νέων τεχνολογιών, οι οποίες παράγουν ταυτόχρονα έναν δυσθεώρητο όγκο βιβλιογραφίας, και μία πιο αργή που αφορά την εμπέδωση των νέων πορισμάτων, την καθολική υιοθέτηση μίας κοινής μεθοδολογίας και τελικά την επικοινωνία των συμπερασμάτων, των αφηγημάτων και του ίδιου του αρχαιολογικού υλικού με την κοινωνία. Εδώ δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί και ο παράγοντας της προέλευσης της αρχαιολογικής έρευνας που κατατάσσεται σε κάθε μία από τις δύο κατηγορίες. Οι υποστελεχωμένες και υποχρηματοδοτούμενες εφορείες αρχαιοτήτων και τα πολύπαθα ελληνικά πανεπιστήμια, διαχειρίζονται υποδειγματικά έναν τεράστιο όγκο δουλειάς έχοντας περιορισμένη πρόσβαση σε εργαστήρια και αναλυτικές μεθόδους. Αντίστοιχα, πολλές από τις ξένες αρχαιολογικές σχολές και τα πανεπιστήμια του εξωτερικού παράγουν έναν τεράστιο όγκο πληροφοριών που βασίζεται σε μικρό αναλογικά μέρος της αρχαιολογικής μαρτυρίας, αναπτύσσοντας ωστόσο διαρκώς νέα ερμηνευτικά μοντέλα και έχοντας ασύγκριτα ευρύτερη πρόσβαση σε πόρους και άρα σε νέες τεχνολογίες και εργαλείο-θήκες. Ταυτόχρονα, τίθεται ένα ερώτημα, το οποίο αφορά την καθαυτήν αρχαιολογική παραγωγή: ισούται άραγε η εξοντωτική ανάλυση της υλικής μαρτυρίας και η κατά

1. Ας μου επιτραπεί η συγκεκριμένη γενίκευση με σκοπό να καταδείξω πως όσες μελετούν την ιστορία γίνονται ίσως δυσκολότερα έρμια των καιρών και στέκονται με κριτική σκέψη απέναντι στις μόδες, έχοντας συναίσθηση του βάθους του *πανδαμάτορος χρόνου*.

συρροή δημοσίευση εξειδικευμένων τεχνικών λεπτομερειών για επιμέρους ζητήματα με την παραγωγή γνώσης;

Για να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ των δύο ταχυτήτων, η αρχαιολόγος σήμερα απαιτείται να είναι μία σύγχρονη *homo universalis*. Αφενός χρειάζεται να έχει την εποπτεία όλων των σύγχρονων μεθόδων τεκμηρίωσης, ανάλυσης, ανασύστασης, αναπαράστασης, ερμηνείας, αρχειοθέτησης και διαφύλαξης ώστε να μπορεί να επιλέγει κατά περίπτωση την κατάλληλη μεθοδολογία και ομάδα για την προσέγγιση του εκάστοτε συγκεκριμένου. Θα πρέπει αφετέρου να έχει κατά νου ότι η διερεύνηση των ξεχασμένων και παλαιών τρόπων της ζωής ισούται απλώς με την διερεύνηση της ίδιας της ζωής στο σύνολό της. Για να παραφράσουμε τον Levi-Strauss (1945, 504-506), η Αρχαιολογία είναι και αυτή «μία μέθοδος ή μια στάση απέναντι στα ανθρώπινα φαινόμενα». Η ιδανική αρχαιολόγος θα ήταν μάλλον μία πανεπιστήμων, μία ειδικός των πάντων.

Η παρούσα τοποθέτηση δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως μίνις κατά της εξειδίκευσης, αλλά ως προτροπή για την περαιτέρω διεύρυνση του πεδίου δράσης των αρχαιολόγων ώστε να ενσωματωθούν οι νέες αναλυτικές δυνατότητες, όχι μόνο πρακτικά αλλά και νοηματικά. Η λείανση των διαφορών που προκύπτουν μεταξύ των διαφόρων ειδικοτήτων είναι ένα πάγιο αίτημα των επιστημόνων που διαπιστώνουν την αποξένωση των κλάδων (Furholt, 2018). Η αμοιβαία κατανόηση των ερωτημάτων, της μεθοδολογίας, της ορολογίας και των αποτελεσμάτων αναμένεται να επιφέρει βελτίωση της επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητριών αλλά και ενίσχυση της διάδρασης με την κοινωνία (Graeber και Wengrow, 2021, 442). Το παρόν κείμενο συνεισφέρει σκέψεις για τον συγκερασμό της υλικής διάστασης της αρχαιολογικής έρευνας, η οποία προσεγγίζεται μέσω της τεκμηρίωσης, του ψηφιακού αποτυπώματος της συλλογής δεδομένων, δηλαδή της αρχειοθέτησης, και του θεωρητικού υποβάθρου της ερμηνείας του «πολιτισμού», που είναι απαραίτητο για τη σύνθεση των αποτελεσμάτων σε εύληπτα και επικοινωνήσιμα νοήματα.

Ιστορία της Έρευνας

Οι Renfrew και Bahn (1991) έδωσαν ήδη το στίγμα της νέας κατεύθυνσης της έρευνας από τις αρχές της δεκαετίας του '90 (βλ. επίσης Feinman και Price, 2001). Ωστόσο, το ζήτημα παραμένει ανοικτό τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο (Fawkes

και Cline, 2018). Ένα βασικό πρόβλημα είναι η έλλειψη ενιαίας μεθοδολογίας για την επίτευξη του οριστικού συμβιβασμού μεταξύ των νέων αρχαιολογικών μεθόδων και των θεωρητικών αφηγημάτων που παράγει παραδοσιακά η αρχαιολογία (βλ. Yoffee και Sheratt, 1993; Hodder, 1999, 20-29; Leighton, 2015, 68). Το πρόβλημα αναγνωρίζεται πλέον σε μεγάλο βαθμό από τις αρχαιολόγους παγκοσμίως, ειδικά από τη στιγμή που οι «σκληρές» επιστήμες έχουν γίνει αναπόσπαστο μέρος ενός κλάδου που ταξινομείται στις κατεξοχήν «ανθρωπιστικές επιστήμες» (βλ. Winghart και Wilbertz, 2013; Kristiansen, 2021; Kotsakis, υπό εκδ.). Έτσι, ανακύπτουν διαρκώς νέα ζητήματα που αφορούν διάφορα υποσύνολα της έρευνας, από την ορολογία έως την εφαρμοσιμότητα και την ελλιπή διαχείριση των δεδομένων. Εντούτοις, πολλά από τα επιμέρους αυτά ζητήματα θα μπορούσαν να συνοψιστούν στη συνήθεια της αρχαιολογίας να αγνοεί την αξία της μεθοδολογικής ομοιομορφίας, ευνοώντας μια «εργαλειακή» προσέγγιση προς τις επιστήμες. Αυτή η συνήθεια με τη σειρά της παράγει ένα σωρό δεδομένα, μεγάλου όγκου, διαφόρων κατηγοριών και εν γένει δυσερμήνευτα, αφήνοντάς τις ερευνήτριες αβοήθητες μπροστά στην προοπτική της σύνθεσης. Φυσικά, η μοναδικότητα των συγκεκριμένων εκλιπαρεί από μόνη της για την ανάπτυξη διαφόρων μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Ενώ η καταστρεπτική φύση της ανασκαφής, και άρα η έλλειψη της αναλογίας με την πειραματική επιστημονική διαδικασία, επιτείνουν περαιτέρω το πρόβλημα.

Μεθοδολογία

Παρακάτω γίνεται μία απόπειρα να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες οι βασικές μέριμνες των αρχαιολόγων όταν καλούνται να προσεγγίσουν ένα συγκεκριμένο. Αυτό γίνεται έχοντας κατά νου όσες επέλεξαν να μην εξειδικευτούν σε κάποια κατηγορία υλικών, αλλά ειδικεύονται ως προς την χρονολογική περίοδο και τον γεωγραφικό χώρο που ερευνούν, και άρα εμβαθύνουν στη μελέτη παραλλήλων και ευρύτερων συναφειών των εκάστοτε πολιτισμικών συνόλων. Αυτή η επιλογή οδηγεί στη σύνθεση και στη διατύπωση ιστορικών αφηγημάτων. Από την άλλη πλευρά, η εξειδίκευση σε συγκεκριμένες αναλυτικές μεθόδους μπορεί κατά περίπτωση να επιτρέπει την κίνηση με μεγαλύτερη άνεση σε πολύ διαφορετικά χρονολογικά και γεωγραφικά πλαίσια.

Η τεκμηρίωση

Η πρώτη μέριμνα είναι η τεκμηρίωση, δηλαδή η υλική διάσταση της αρχαιολογικής έρευνας. Αυτή μπορεί να αναλυθεί στην ανασκαφή και τη μελέτη του εκάστοτε συγκειμένου ή υλικού. Ήδη το στάδιο αυτό, που προεξαγγέλθηκε ως πρακτικό, ξεκινά με μια σημαντική θεωρητική συνιστώσα, αφού εδώ θα πρέπει να οριστεί η στοχοθεσία και να διαμορφωθούν τα ερωτήματα που θα απευθυνθούν στις υλικές μαρτυρίες. Καταρχάς, στο πλαίσιο μίας άριστης πρακτικής, η εξ ορισμού καταστρεπτική διαδικασία της ανασκαφής οφείλει να διεξάγεται όταν μπορεί να αποδειχθεί ότι: α) τα ερωτήματα που είναι δυνατόν να απαντηθούν μέσω της ανασκαφής είναι σημαντικά για την έρευνα και β) ότι τα ερωτήματα αυτά παραμένουν αναπάντητα, μετά από ενδελεχή βιβλιογραφική έρευνα και έρευνα των πηγών, επιφανειακή σάρωση και εφαρμογή –ή αδυναμία εφαρμογής– μη καταστρεπτικών μεθόδων².

Στην περίπτωση αυτή, μετά τον καθορισμό των ερωτημάτων και των στόχων που τίθενται προς εκπλήρωση μέσω της έρευνας, πρέπει να υπολογιστούν οι ιδιαιτερότητες του συγκειμένου. Συνυπολογίζοντας τις ιδιαιτερότητες και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, η αρχαιολόγος καλείται να κάνει μία πρόβλεψη, μια προμελετημένη εικασία και να καταρτίσει μία ομάδα από επιστήμονες οι οποίες θα συνεργαστούν για να εξάγουν το μέγιστο δυνατό ποσό πληροφοριών από την υλική μαρτυρία και θα προσφέρουν υψηλού επιπέδου ερμηνείες των παραγόμενων δεδομένων. Η επιλογή των μελών δεν είναι απαραίτητο να γίνει εξ αρχής – και η ομάδα οφείλει να εξελίσσεται καθώς προκύπτουν νέες ανάγκες και νέα ευρήματα. Ωστόσο, πολλά ερευνητικά προγράμματα φροντίζουν να διαμορφώνουν καταρχάς ένα πρωτόκολλο, συνθέτοντας τις υφιστάμενες μεθοδολογίες υψηλής τεχνολογίας, βάσει του οποίου συστηματοποιούν τη συλλογή και την κατηγοριοποίηση των πρωτογενών δεδομένων τους (Hodder, 1997, 1999, 2002; Winghart και Wilbertz, 2013; Berggren κ.ά., 2015; Roosevelt κ.ά., 2015; Boyd κ.ά., 2021).

Καθώς εδώ εξετάζουμε τη μεθοδολογία που προτείνεται για αρχαιότητες που μελετώνται πρωτογενώς εντός συγκεκριμένου χωροχρονικού πλαισίου, και όχι γι' αυτές που προέρχονται από λαθρανασκαφές, σε συλλογές ή μουσεία ως προϊόν δωρεών κλπ. (βλ. Αποστολίδης, 2006; Gill and Chippindale, 2007; Brodie, 2011; Haggis, 2018), η πλη-

2. Όπως ενδεικτικά η γεωφυσική διασκόπηση, η παραγωγή εικόνων με τη χρήση LIDAR κ.ά.

ροφορία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον τόπο και τελικά το τοπίο. Το σημείο στο οποίο κείτονται, προτού ανασκαφούν, αποτελεί αμέσως και την οψιμότερη πληροφορία στην βιογραφία τους. Η τελευταία θέση απόθεσης στο χώρο, εκτός από την ανάγκη που υπάρχει να συνοδεύει τις αρχαιότητες σε όλη την μετά την ανασκαφή πορεία τους, εμπεριέχει ακόμη σημαντικές αναλυτικές προοπτικές που συνθέτουν την κατηγορία της τοπογραφίας (βλ. Tilley και Cameron-Daum, 2017; Turner, 2020). Πέρα από την εμπειρική πρόσληψη και κατανόηση της τοπογραφίας, πλέον η ερευνήτρια έχει στη διάθεσή της μία φαρέτρα ψηφιακών δεδομένων προς ανάλυση, συλλεγόμενα κυρίως από δορυφόρους, μη επανδρωμένα αεροσκάφη, ή και άλλες μορφές τηλεανίχνευσης. Εδώ, συναντάμε την πρώτη ομάδα επιστημόνων και τεχνικών που μπορούν να συνδράμουν την αρχαιολόγο στη συλλογή και την επεξεργασία των χωρικών, γεωλογικών, γεωφυσικών, υδρολογικών, καιρικών, ατμοσφαιρικών δεδομένων και δεδομένων βλάστησης, φτιάχνοντας στην ουσία ένα υπόβαθρο, το οποίο θα μπορεί να δεχθεί πρόσθετες αρχαιολογικές πληροφορίες και να παράγει μοντέλα ανασύστασης. Στο σημείο αυτό ενδείκνυται η συνεργασία με γεωλόγους, τοπογράφους, προγραμματίστριες και ανθρώπους εξοικειωμένους με τη χρήση εφαρμογών όπως το GIS (Geographical Information System) με σκοπό την οργάνωση, την ανάλυση, τη σύνθεση και την οπτικοποίηση αυτών των πληροφοριών.

Ένα επιπλέον επίπεδο πληροφοριών μπορεί να προέλθει από την έρευνα επιφανείας, η οποία έχει ως στόχο να παράγει μία αδρή εικόνα για τον περίγυρο της προς μελέτη περιοχής και την ένταξη του συγκεκριμένου συγκεκριμένου στο ευρύτερο ιστορικό, τοπικό και υπερτοπικό πλαίσιο του. Εδώ, η ανάλυση των δεδομένων από την επιφανειακή σάρωση μίας ευρύτερης περιοχής συνδυάζεται με τις προαναφερθείσες πληροφορίες και η ανάλυση, μοντελοποίηση και οπτικοποίησή τους διευκολύνεται από εφαρμογές όπως το GIS, όπου μπορούν να παραχθούν, μεταξύ άλλων, μοντέλα για την κατανομή της κατοίκησης ή χρήσης του τοπίου, βάσει των ευρημάτων από την έρευνα επιφανείας ή και τη χαρτογράφηση της διασποράς συγκεκριμένων ομάδων υλικών, δικτύων ανταλλαγών κ.ά.

Περνώντας στα ίδια τα υλικά που απαρτίζουν το συγκεκριμένο, και εδώ έχουμε πληθώρα ειδικοτήτων και εξειδικευμένων συνεργατιδών που μπορούν να συμβάλλουν στην τεκμηρίωση και να αντλήσουν δευτερογενείς πληροφορίες μέσω αναλυτικών μεθόδων. Με σκοπό την οικονομία και καθώς ο χαρακτήρας του εν λόγω κειμένου είναι συνοπτικός θα χωρίσουμε το συγκεκριμένο σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: τα τεχνουργ-

γήματα, τα οικο-δεδομένα, την αρχιτεκτονική, εφόσον υπάρχει, και τα στρωματογραφικά δεδομένα, ως ένα παλίμψηστο αποθετικών και μεταποθετικών διαδικασιών.

Τα τεχνουργήματα είναι η πρώτη κατηγορία υλικών που καθιστούν μία θέση αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, καθώς ο υλικός πολιτισμός είναι η κατεξοχήν μαρτυρία της ανθρώπινης ύπαρξης (βλ. Hodges, 1989; Renfrew και Bahn, 2001, 2, 45-63, 319-362). Ως γνωστών, προσφέρονται για στιλιστική ανάλυση και τυπολογία με σκοπό κατά βάση τη σχετική χρονολόγησή τους, δουλειά που συνήθως αναλαμβάνει η αρχαιολόγος, αλλά ταυτόχρονα, και ανάλογα με το υλικό τους, για μία πλειάδα αναλυτικών μεθόδων³ με σκοπό την αποκάλυψη τεχνολογικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών καθώς και πληροφοριών σχετικά με την προέλευσή τους.

Η αρχαιολόγος καλείται να ανασυστήσει τις βιογραφίες των αντικειμένων (Jones κ.ά., 2016) συνδυάζοντας παραδοσιακές αναλύσεις τυπολογικών συστημάτων (Knapsett, 2022) και αρχαιομετρικές μεθόδους. Τα τεχνουργήματα συχνά κατηγοριοποιούνται σε ενόπιτες ανάλογα με το υλικό τους (λίθινα, μεταλλικά, κεραμικά κλπ.) ή ανάλογα με τη λειτουργία τους (σκεύη, κοσμήματα, νομίσματα, ειδώλια, εργαλεία κλπ.). Αντιστοίχως, οι ενόπιτες αυτές μπορεί να προσεγγίζονται συνολικά ή τμηματικά από εξειδικευμένες μελετήτριες. Η σημειωτική και η εικονογραφική ανάλυση είναι οργανικό κομμάτι των παραδοσιακών αλλά αναπόσπαστων μεθόδων της αρχαιολογίας⁴. Το κομμάτι αυτό της μελέτης της εικονογραφίας παρότι κληρονομημένο από την «cultural history» εποχή της Αρχαιολογίας, παραμένει επίκαιρο (Cline και Elkins, 2022), ενώ τα γραπτά τεκμήρια όταν προέρχονται από ανασκαφικά συγκείμενα αντιμετωπίζονται ταυτόχρονα και ως τεχνουργήματα και ως κείμενα (βλ. ενδεικτικά Ventris και Chadwick, 1956), με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την συμπερίληψη εξειδικευμένων γλωσσολόγων, φιλολόγων, παπυρολόγων κ.ά. (βλ. Robinson, 2002).

Σε σχέση με τα κινητά ευρήματα και ιδίως σε σχέση με την κεραμική⁵, αλλά όχι μόνο, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί η αναφορά σε θεμελιώδεις αρχαιολογικές τεχνικές και

3. Φθορισμός ακτίνων X [XRF], ανάλυση ισοτόπων μόλυβδου [LIA], πετρογραφική ανάλυση, φασματομετρία οπτικών εκπομπών [OES], ανάλυση ενεργοποίησης νετρονίων [NAA], φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης [AAS], περίθλαση ακτίνων X, καθοδοφωταύγεια, φασματοσκοπία Raman κ.ά.

4. Συχνά αυτές σχετίζονται και με την αρχιτεκτονική, όχι μόνο με τα κινητά ευρήματα.

5. Από τη Νεολιθική και έπειτα η κεραμική αποτελεί τη συννηθέστερη κατηγορία ευρημάτων.

πρακτικές όπως το στρώσιμο, η διαλογή, η εύρεση ενόσεων και η κατανόηση των αποθετικών διαδικασιών μέσω της διασποράς των υλικών εντός των τεχνητά οργανωμένων στρωματογραφικών ενότητων. Με τη διαδικασία αυτή, συμπορεύονται ο ορισμός των χρονολογικών οριζώντων και των επεισοδίων, συνδυάζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα με τη χωροχρονική διασπορά των αντικειμένων και τις μεταξύ του συνάψεις.

Βασικές τεχνικές όπως αυτή της σχεδιαστικής αποτύπωσης⁶ εφαρμόζονται με σκοπό την απόδοση κατασκευαστικών κυρίως χαρακτηριστικών των αντικειμένων τα οποία δεν ταυτίζονται με όσα είναι ορατά στις φωτογραφικές αποτυπώσεις. Η αρχαιολόγος, ακόμη και αν δεν εξασκεί την τεχνική αυτή η ίδια, επωμιζόμενη όπως συχνά συμβαίνει και την ιδιότητα τη σχεδιάστριας, οφείλει σίγουρα να γνωρίζει τις βασικές αρχές του σχεδίου, ώστε να αναδειχθεί ότι είναι ερμηνευτικά σημαίνον. Στην ίδια περίπτωση λογική, αναμένεται να είναι και η εξοικείωση της αρχαιολόγου με τη συντήρηση των αντικειμένων, η οποία δεν εφαρμόζεται άκριτα σε κάθε εύρημα αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα διαλογής, βάσει διαφορετικών παραμέτρων όπως τα ίδια τα υλικά, οι προοπτικές ανάδειξης και δημοσίευσης.

Τα βιοαρχαιολογικά δεδομένα είναι εξίσου αποφασιστικής σημασίας ειδικά σε προϊστορικά συγκείμενα, τα οποία στερούνται γραπτών μαρτυριών και συχνά – σχεδόν πάντα πριν τη Νεολιθική – αρχιτεκτονικής. Όσο λιγότερες μαρτυρίες είναι διαθέσιμες προς μελέτη τόσο αναδεικνύεται η χρησιμότητα των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων ως περιβαλλοντικών στοιχείων που συμπλέκονται με ανθρωπογενείς ενέργειες (βλ. Laffineur και Palaima, 2021; Cappers και Neef, 2021; Crabtree και Dunne, 2022). Παρότι τα βιοαρχαιολογικά δεδομένα είχαν παραμεληθεί στο παρελθόν, σήμερα είναι αδύνατο να αγνοεί η αρχαιολόγος τις διάφορες κατηγορίες που είναι δυνατόν να υπάρχουν εντός των επιχώσεων⁷. Παράλληλα, υπάρχει πλήθος πρωτοκόλλων που εφαρμόζονται διεθνώς για την σωστή συλλογή των βιοαρχαιολογικών δεδομένων στο πεδίο, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η διεπιστημονικότητα μέσω της εφαρμογής εξειδικευμένων αναλυτικών μεθόδων⁸.

6. Η τεχνική αυτή του σχεδίου των αντικειμένων διέπεται από τις βασικές αρχές του γραμμικού σχεδίου και συνδυάζει ορισμένες συμβάσεις που αντιστοιχούν αποκλειστικά στο αρχαιολογικό σχέδιο αντικειμένων.

7. Π.χ. οστεολογικά ή και αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα

8. Ενδεικτικά: ραδιοχρονολόγηση, αναλύσεις σταθερών ισωτόπων, αρχαίου DNA, λιπιδίων, υπολειμμάτων, ιζημάτων, φυτολίθων κ.α.

Οι πληροφορίες που μπορούν να ανακτηθούν από τη μελέτη των ανθρώπινων οστών σε ανασκαφικά συγκείμενα είναι τερατώδους όγκου και οι αναλυτικές μέθοδοι που εφαρμόζονται ποικίλες (βλ. White και Folkens, 2005). Στο φάσμα που εκτείνεται από τις προθανάτιες συνήθειες και πληροφορίες για τη ζωή των ανθρώπων που «αποθηκεύουν» τα οστά, μέχρι τις περιθανάτιες αιτίες και τις μεταθανάτιες πρακτικές μεταχείρισης των νεκρών πρωτογενώς και δευτερογενώς και φυσικά την κατανόηση των αντιλήψεων των ζωντανών σχετικά με τον θάνατο (βλ. Triantaphyllou, 2016), βρίσκονται μόνο μερικές από τις απαντήσεις που ζητά η αρχαιολόγος να λάβει, με τη βοήθεια των οστεοαρχαιολόγων⁹.

Η αρχιτεκτονική, η διαρρύθμιση δηλαδή του χώρου και η μεταβολή του φυσικού τοπίου σε ανθρωπογενές κατασκεύασμα με σκοπό την κατοίκηση, τη λατρεία, την παραγωγή/επεξεργασία, την εδραίωση αντιλήψεων κ.ο.κ, αποτελούν ένα ακόμη θεμελιώδες πεδίο της έρευνας. Πρόκειται για μία ειδική κατηγορία, η οποία μελετάται πρωτίστως στο πεδίο. Οι κύριες τεχνικές τεκμηρίωσης και μελέτης θεωρούνταν αυτονοήτως γνωστές στην αρχαιολόγο (Εικόνα 1)¹⁰.

Εικόνα 1: Έρευνες Πεδίου. Τοπογράφηση με τη χρήση Total Station, λήψη από τη θέση Χοιρόμανδρες Ζάκρου (Κρήτη) στο πλαίσιο συστηματικών εργασιών του ερευνητικού προγράμματος «Μινωικοί Δρόμοι». Φωτογραφία: Τ. Καλαντζοπούλου.

9. Για τις παγίδες που ελλοχεύουν στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων αυτών των μεθόδων βλ. Πλάντζος, 2023, 46-58.

10. Στο παρελθόν, επίσης, το σχέδιο κατά χώραν απαιτούσε εξοικείωση με εργαλεία όπως αλφάδια, βαρίδια (νήμα της στάθμης), ράμματα, πασσαλούς, πινακίδες, ρυζόχαρτα, μιλιμετρέ, χάρακες, διαβήτες, μέτρα, μετροταινίες κλιμακόμετρα, χωροβάτες, αλφαδολάστιχα και λοιπά όργανα, καθώς και με χάρτες, τοπογράφους και τοπογραφικά σχέδια για την ένταξη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον περίγυρό τους.

Σήμερα, και παρότι το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό σχέδιο δεν έχει καταργηθεί, η ανάλυση διευκολύνεται από τη χρήση ψηφιακών μεθόδων¹¹ που επιταχύνουν τη διαδικασία και επιτρέπουν μεγάλο μέρος της να γίνεται *a posteriori*. Ωστόσο, το τελικό αποτέλεσμα είναι από τις βασικές μέριμνες της αρχαιολόγου καθώς οι κατόψεις, οι όψεις ή οι τομές δεν είναι αυτοσκοπός. Η παραγωγή τους αφορά την ερμηνευτική αποκατάσταση και την κατανόηση του συνόλου του δομημένου χώρου, των πιθανών λειτουργιών του και κυρίως της πρόσληψής του από τα άτομα που τον συνέλαβαν, τον δημιούργησαν και τον κατοίκησαν (βλ. Rapoport, 1982; 1994).

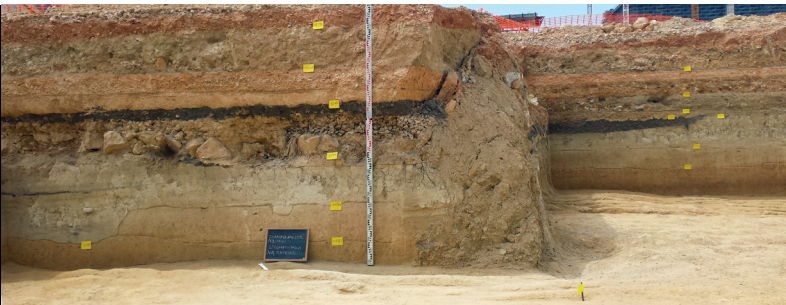
Πριν να περιέλθουν στην «κατοχή» της αρχαιολόγου όλα τα προαναφερθέντα υλικά, βρίσκονταν κατανεμημένα με ένα μοναδικό τρόπο κατά μήκος, πλάτος και καθ' ύψος σε κάθε αρχαιολογική θέση. Η αναγνώριση, τεκμηρίωση και η εξαγωγή συμπερασμάτων από την κατανομή των μαρτυριών στον χώρο, από τη μεταξύ τους σχέση (κινητά ή αρχιτεκτονικά) και από την διαδοχή των αποθετικών διαδικασιών και στρωμάτων είναι η πιο ακραιφνής έκφραση της δουλειάς της αρχαιολόγου. Μία από τις βασικές πρακτικές τεχνικές – η οποία εμπεδώνεται περισσότερο στο πεδίο και λιγότερο στο πανεπιστήμιο – είναι η τήρηση του ανασκαφικού ημερολογίου (Εικόνα 2). Η πρακτική αυτή έχει γεννηθεί από την αναγκαιότητα να καταγραφούν όλες οι πράξεις κατά την καθ' ύψος αφαίρεση επιχώσεων και την τεκμηρίωση των συνθηκών της αποκάλυψης των αρχαιοτήτων.

Εικόνα 2: Τήρηση Ημερολογίου. Επίσημο και σφραγισμένο ημερολόγιο της ΕφΛ Πειραιώς και Νήσων, λήψη από τη σωστική ανασκαφή τμήματος νεκροταφείου της Αρχαϊκής και της Κλασικής περιόδου στο οικόπεδο Σ. Σκληρού στον Άλιμο (Αττική). Φωτογραφία: Σ. Αποστολίδης.

11. Πχ. φωτογραμμετρία με τη χρήση λήψεων από ΣΜΗΕΑ και 3D λογισμικών, αποτύπωση με χρήση ψηφιακών τοπογραφικών οργάνων DGPS, RTK κ.ά.

Η καταστρεπτική αλλά και επαναλαμβανόμενη πράξη της ανασκαφής απαιτεί μια συστηματική και ενίοτε κωδικοποιημένη καταγραφή των λεπτομερειών. Η καταγραφή αυτή είναι αναγκαία επειδή δεν υπάρχει η δυνατότητα επαλήθευσης. Έτσι, οι αρχαιολόγοι αναπτύσσουν και ακολουθούν συστήματα καταγραφών στο πεδίο που ποικίλουν από μνημονικούς κανόνες έως χρωματικές κωδικοποιήσεις (βλ. Munsell Soil Color Chart) και ψηφιακές εφαρμογές (βλ. iDig, <http://idig.tips/>). Η φωτογραφία και η σκαριφηματική αποτύπωση του συγκειμένου λειτουργούν συμπληρωματικά προς την περιγραφή με τον λόγο, ωστόσο επιτελούν σημαντικές λειτουργίες υπαγορεύοντας στις αρχαιολόγους να είναι ιδιαίτερες εξοικειωμένες με την τεχνική της φωτογραφίας και της αποτύπωσης υπό κλίμακα. Την ανάπτυξη των παραπάνω μεθόδων υπαγορεύει η κατεξοχήν αρχαιολογική τεχνική – επίσης διδακτέα κυρίως εμπειρικά στο πεδίο, παραδοτέα «από γενιά σε γενιά» ως πραγματική τεχνική–, η ανασκαφή (βλ. Tilley, 1989; Σακελλαράκης, 2006; Sanders κ.ά., 2017). Το ζητούμενο είναι καθώς αφαιρούνται οι στρώσεις, ανθρωπογενών και μη επιχώσεων, που έχουν σχηματίσει την εκάστοτε θέση, να αποκαλύπτεται η διάταξη (φορά, διασπορά, κατανομή) των υλικών μέσα σε αυτές και οι διαδικασίες (site formation processes) που επέδρασαν για το σχηματισμό των στρωμάτων (βλ. Karkanas και Golderg, 2018). Η λήψη αποφάσεων σχετικά με την συμβατική ομαδοποίηση των υλικών, όπως αυτά προκύπτουν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, και η περισυλλογή τους σε χρονικά και τοπικά σημαίνουσες συστάδες, είναι από τις δυσκολότερες μέριμνες που επιφυλάσσει η ανασκαφή στις αρχαιολόγους πεδίου. Οι ομαδοποιήσεις αυτές, σε συνδυασμό με τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις, θα συνθέσουν αργότερα τους στρωματογραφικούς ορίζοντες (βλ. Boyd κ.ά., 2021, 62). Στην αποκωδικοποίηση της στρωματογραφίας (Εικόνα 3) και εν γένει του τρόπου

Εικόνα 3: Ανασκαφική. Στρωματογραφία από τη σωστική ανασκαφή τμήματος εκτεταμένης νεκρόπολης της Αρχαϊκής και της Κλασικής περιόδου στο Δέλτα του Φαλήρου (Αττική), κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης του ΚΠΠΣΝ, ΕφΑ Πειραιώς και Νήσων. Φωτογραφία: Τ. Καλαντζοπούλου.

και του χρόνου σχηματισμού των διαδοχικών στρωμάτων επιχώσεων που αναπτύσσονται καθ' ύψος και κατά πλάτος μίας θέσης, έχουμε συμμάχους τις γεωλόγους και τις μικρομορφολόγους (βλ. Karkanas και Goldberg, 2019). Έτσι, οι παρατηρήσεις στη μεγακλίμακα συνδυάζονται με τη μικροσκοπία και την ερμηνεία των οπτικών ιδιοτήτων των υλικών για να παράγουν μία αναλυτικότερη εικόνα των αποθετικών και μεταποθετικών διαδικασιών¹². Επιπλέον, οι πληροφορίες που περιλαμβάνουν οι ίδιες οι επιχώσεις¹³ που περικλείουν την αρχαιολογική μαρτυρία, καθώς και η σημασία της κατανομής τους έχουν αυξήσει σημαντικά τον όγκο του χώματος που συλλέγεται και μελετάται κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. Τέλος, τα εμπειρικά συμπεράσματα σε σχέση με τη συμπεριφορά διαφόρων υλικών υπό συγκεκριμένες συνθήκες καθώς και η εφαρμοσιμότητα ορισμένων πρακτικών, είναι δυνατόν να ελέγχονται πειραματικά (Εικόνα 4, Karkanas, 2021; Chatzikonstantinou, 2022).

Εικόνα 4: Πειραματική Αρχαιολογία. Σαρκωμένα βραχιόνια οστά χοίρου πριν και μετά την καύση, πείραμα που διεξήχθη σε κλειστό κλίβανο με σκοπό να καταγράψει πώς αλλοιώνονται τα σαρκωμένα μέρη του σώματος κατά τη διάρκεια σύντομων επεισοδίων καύσης αλλά σε υψηλές θερμοκρασίες. Φωτογραφία: Γ. Χατζικωνσταντίνου.

12. Οι μικρομορφολόγοι έχουν συμβάλει ιδιαίτερος και στην αναγνώριση και στην κατανόηση περιπτώσεων που έχουμε ανθρωπογενείς αποθέσεις χωρίς τεχνουργήματα ή/και χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, περιπτώσεις δηλαδή που η ανθρώπινη δραστηριότητα μαρτυράτε αποκλειστικά από την αναδιάταξη επιχώσεων (βλ. Gouma et al., in press; Karkanas και Goldberg 2019, 171-197· Kidder και Sherwood, 2017).

13. DNA, ψήγματα οργανικών υλικών, άνθρακας, φυτόλιθοι, κοπρόλιθοι κ.ά.

Η αρχειοθέτηση

Η συντήρηση, η στερέρωση και εν γένει η διαφύλαξη των ίδιων των υλικών καταλοίπων, είτε κατά χώραν για τα αρχιτεκτονικά, είτε σε χώρους φύλαξης και έκθεσης για τα κινητά ευρήματα, είναι καταστάσεις που αυτονοήτως ωθούν την αρχαιολόγο σε συνεργασία με συντηρήτριες, αρχιτέκτονες, τεχνίτριες, ειδικούς υλικών και ειδικούς στην ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς. Πέραν αυτών, η αρχαιολόγος οφείλει να προνοήσει (πέραν και της δημοσίευσης) και για τη διαφύλαξη της πρωτογενούς πληροφορίας που κατάφερε να αποσπάσει είτε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής είτε μέσω των αναλυτικών μεθόδων. Η δημοσίευση, που θεωρείτο στο παρελθόν η τελική φάση της αρχαιολογικής δουλειάς, σήμερα δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από μία μακροχρόνια πρόβλεψη και μία βάση πρωτογενών δεδομένων που θα επιτρέψουν την επανεξέταση και αν χρειαστεί την αναθεώρηση της ερμηνείας των καταλοίπων που εξ ορισμού προτείνει η κάθε δημοσίευση.

Το πρόβλημα του όγκου των δεδομένων και η ψηφιακή διαχείριση της οργάνωσης και της εσ αεί διαφύλαξής τους μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω της κωδικοποίησης της πληροφορίας, της αρχειοθέτησής της και της πρόβλεψης για την ανάλυση μαζικών δεδομένων (big data analysis, βλ. π.χ. <https://ariadne-infrastructure.eu/>). Ένα βασικό ζητούμενο είναι η τυποποίηση της μεθόδου συλλογής των δεδομένων και η διαμόρφωση κοινών ανά των κόσμο πρωτοκόλλων, τα χαρακτηριστικά των οποίων θα πρέπει και πάλι να καθοριστούν από τις ίδιες τις αρχαιολόγους (βλ. Boyd κ.ά., 2021), φτάνοντας μέσω ζυμώσεων σε ένα consensus.

Σημαντική παράμετρος είναι η αντοχή της βάσης δεδομένων στο χρόνο και οι δυνατότητές της για συμβατότητα με μελλοντικά συστήματα (βλ. Kansa κ.ά., 2020) ως πρόβλεψη για τις μελλοντικές γενιές που θα είναι τόσο μακριά από εμάς, χρονολογικά και ιδεολογικά, όσο είμαστε τώρα από αυτούς που έζησαν ή/και πέθαναν σχετιζόμενοι με τις υλικές μαρτυρίες που μελετά η αρχαιολογία. Η αρχαιολόγος δεν μπορεί πια να υπεκφεύγει του προβλήματος αυτού, αφού εκείνη επέτρεψε να αναλογιστούμε και να κατανοήσουμε το βάθος της ανθρώπινης ιστορίας και άρα επέτρεψε να κάνουμε προβλέψεις και παρεκτάσεις για το μέλλον. Έτσι, μία αρχαιολογική βάση δεδομένων θα πρέπει μάλλον να στερείται κάθε ερμηνείας και να διατηρεί μόνο τα πρωτόλεια δε-

δομένα, όντας όσο το δυνατόν πιο κοντά σε μια ακριβή ανακατασκευή του αναπόφευκτα και αμετάκλητα κατεστραμμένου -μέσω της ανασκαφής- συγκειμένου (βλ. Roosevelt, 2015). Τέλος, το ζήτημα αυτό θέτει στην αρχαιολόγο περαιτέρω ερωτήματα, που αφορούν το πόσο σημαντική είναι η στρατηγική διατήρησης μη ανασκαμμένων θυλάκων αποθέσεων, ώστε να χρησιμεύσουν ως μάρτυρες της εκάστοτε στρωματογραφίας σε κάθε θέση και το πόσο αυστηροί θα πρέπει να είμαστε σχετικά με αυτήν την πολιτική.

Η σύνθεση και η επικοινωνία

Στη φάση αυτή της μελέτης η αρχαιολόγος καλείται να αναμετρηθεί με δύο μεγάλα ζητήματα, αφενός με το φιλοσοφικό (εμπειρικό, φαινομενολογικό και οντολογικό) υπόβαθρο της ερμηνείας του πολιτισμού και αφετέρου με τη σύνδεση των αποτελεσμάτων της έρευνάς της με τη σύγχρονη κοινωνία.

Φυσικά, η ερμηνευτική της αρχαιολογίας δεν μπορεί παρά να γίνει κατανοητή μέσα από την ιστορική της διαδρομή περνώντας από την Πολιτισμική Ιστορική Παράδοση (βλ. Childe, 1929, 26-98) στη Νέα αρχαιολογία/Διαδικαστική Αρχαιολογία (βλ. Willey και Phillips, 1958, 2; Binford, 1972; Renfrew και Bahn, 2001, 38-40, 481-508) και αργότερα στη Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία (βλ. Miller και Tilley, 1984; Hodder, 2001). Όμως, στο κομμάτι της σύνθεσης και της ερμηνείας η αρχαιολόγος, ως ιστορικός, κοινωνιολόγος, οικονομική και πολιτική αναλύτρια αρχαίων κοινωνιών καλείται να συμπεριλάβει θεμελιώδη ζητήματα στα αφηγήματα που κατασκευάζει (βλ. Hodder και Hutson, 2003, 236-248). Για παράδειγμα, τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι αρχαίες κοινωνίες το έμφυλο ζήτημα, τα τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα, την κινητικότητα, την εντοπιότητα, τις εξωτικές επαφές και κάθε συνακόλουθη αίσθηση και πραγμάτωση εξουσίας και κοινωνικής διαστρωμάτωσης που πηγάζει από αυτές τις έννοιες και μπορεί να σχετίζεται με τη μνήμη και την γενεαλογία, μεταξύ άλλων (βλ. Borgna et al., 2019; Panagiotopoulos, 2019). Το βάρος της ευθύνης αυτής γίνεται αντιληπτό καθώς η αρχαιολόγος δεν είναι η μόνη από τους μελετητές των ανθρωπιστικών επιστημών που στοχάζεται πάνω σε τέτοια ζητήματα. Έτσι, εκτός από τη δουλειά των συναδέλφων της – που είναι εκ των ων ουκ άνευ – χρειάζεται να είναι εξοικειωμένη και να συνδιαλέγεται και με τα ερωτήματα και τη διαλεκτική των ανθρωπολόγων (π.χ. Leví-

Strauss, Bourdieu, Ingold, Graeber), των ιστορικών (π.χ. Hobsbaum, Braudel), των κοινωνικών και πολιτικών στοχαστών (π.χ. Smith, Rousseau, Marx), των κοινωνιολόγων και εθνολόγων (π.χ. Durkheim, Mauss, Giddens) και τελικά ακόμη και των φιλοσόφων (π.χ. Heidegger, Adorno, Deleuze, Foucault).

Μέσω αυτών των διεργασιών η ίδια η αρχαιολόγος μεταλλάσσεται αργά, αλλά σταθερά, σε φιλόσοφο ή σε ψυχαναλυτή που παλεύει να ανασυστήσει τα δίκτυα των πολλαπλοτήτων στη διαδρομή της ανθρωπότητας, προσπαθώντας να αναγνωρίσει, ως άλλη «ντεντέκτιβ», άυλες έννοιες και πρακτικές που δεν αφήνουν ίχνη, με μόνα στοιχεία τις υλικές μαρτυρίες. Και ίσως έτσι μπορεί να ελπίζει πως η δουλειά της θα χρησιμοποιηθεί ως υπόβαθρο τελικά για να στοχαστούμε πάνω σε νέες καταστάσεις της ύπαρξης και να απαντήσουμε στο πως φτάσαμε ως εδώ; και προς τα πού θα/να πάμε;¹⁴

Οι προκλήσεις περιλαμβάνουν τόσο μεθοδολογικά όσο και ιδεολογικά ζητήματα. Σε ό,τι αφορά τα πρώτα, τα πιο σημαντικά ερωτήματα που τίθενται έχουν να κάνουν με το κατά πόσον μπορούμε να παρεκτείνουμε τα συμπεράσματά μας σε προηγούμενα, επόμενα και παράλληλα αρχαιολογικά ή ιστορικά συγκείμενα της ίδιας ευρύτερης ή μη περιοχής, τα οποία έχουν επανακτηθεί μέσω διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων και στερούνται, για παράδειγμα, πολλές πτυχές των τρεχουσών πρακτικών τεκμηρίωσης. Πόσο οφείλει να πασχίσει η αρχαιολόγος για την εφεξής μεθοδολογική ομοιομορφία και πόσο χρήσιμα είναι τελικά τα παλαιού τύπου δεδομένα; Δεν είναι λίγοι άλλωστε αυτοί που έχουν επιχειρηματολογήσει και για το αντίθετο (βλ. Feyerabend, 1975, 2011), υποστηρίζοντας την αξία του μεθοδολογικού πλουραλισμού και θέτοντας ως στόχευση μια, πιο αργή μεν, αλλά πιο συμπεριληπτική επιστήμη.

Όσον αφορά τις ιδεολογικές προκλήσεις που αναμένεται να αντιμετωπίζει η ερευνήτρια, αυτές αφορούν τα όρια της αντίληψής μας (βλ. Lowenthal, 1985) και τη διαστρέβλωση που αναπόφευκτα θα προβάλλουν οι σύγχρονες ταυτότητές μας στο αντικείμενο της μελέτης μας (βλ. Insoll, 2007). Είμαστε έτοιμοι

---

14. Για τη δυνατότητα της συμβολής της αρχαιολογίας στον σχεδιασμό μελλοντικών κοινωνιών βλ. ενδεικτικά: Flexner, 2020; Turner, 2020; Graeber και Wengrow, 2021, 521-526; D'Agata και Girella, 2022; Greenberg και Hamilakis, 2022; Πλάντζος, 2023.

να μελετήσουμε τα δεδομένα χωρίς το δικό μας πολιτισμικό υπόβαθρο να μας επηρεάζει και παρά τις προκαταλήψεις που έχει επιβάλει ο δυτικός κόσμος στους φορείς της αρχαιότητας, ιστορικούς και προϊστορικούς (βλ. Hamilakis και Momigliano, 2006; Πλάντζος, 2023); Μπορούμε άραγε να φιλοδοξούμε να δούμε το παρελθόν όπως ήταν: ανίδεο για την επικείμενη Αναγέννηση, την Αποικιοκρατία, τον Διαφωτισμό και την κατασκευή της σύγχρονης ευρωπαϊκής ταυτότητας; Μπορούμε να απεμπλέξουμε τις ερμηνείες μας από τα δίπολα που θέλουν τη φύση του ανθρώπου είτε θεμελιωδώς καλή (Rousseau) είτε εγγενώς κακή (Hobbes), και να προσεγγίσουμε με περισσότερη φαντασία και λιγότερη προκατάληψη ζητήματα όπως η ανισότητα (Graeber και Wengrow, 2021); Και ενώ νωρίτερα συζητήθηκε το ζήτημα της μακροπρόθεσμης διαχείρισης της αρχαιολογικής πληροφορίας βάσει της οποίας χτίζουμε τα αφηγήματά μας, βασικά μέρη της αρχαιολογίας είναι και η βραχυ-μεσοπρόθεσμη πρόβλεψη. Η αρχαιολόγος θα χρειαστεί να συναναστραφεί μουσειολόγους και αρχιτέκτονες και να εκπονήσει από κοινού μελέτες για την ανάδειξη ή για την διαφύλαξη μέσω της κατάκωψης.

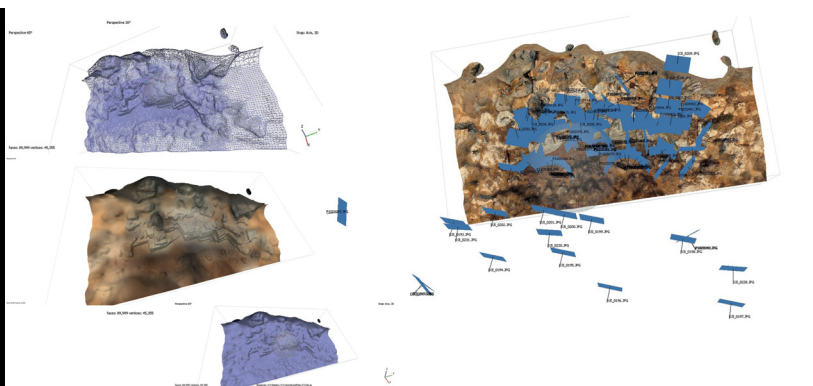
Ωστόσο, το σημαντικότερο και πιο απαιτητικό διακύβευμα είναι πως θα κάνει την ανακτημένη πληροφορία ελκυστική στους συγχρόνους της (Graeber και Wengrow, 2021, 442). Καθώς, – και αυτό θα πρέπει ίσως να αποτελέσει αντικείμενο ενός άλλου άρθρου – η σύγχρονη κοινωνία απομακρύνεται διαρκώς από τις ανθρωπιστικές επιστήμες (βλ. Ordine, 2013) και αποκόπεται από αυτές διαρκώς αντικαθιστώντας τα νοήματά τους με μαγικές σκέψεις (Greenwood, 2022). Πιο εύπεπτες και πιο επιδερμικά συναρπαστικές. Έτσι, εκτός από το φαινομενικά αντίπαλο δέος της καθαρής επιστήμης, η οποία εξυψώνεται από περίπου το ήμισυ της κοινωνίας απαλλοτριώνοντας όλο και περισσότερο χώρο από τις ανθρωπιστικές επιστήμες, το άλλο μισό περίπου κομμάτι της κοινωνίας απλώς περιφρονεί τις ανθρωπιστικές επιστήμες ως περιπτώσεις και επουσιώδεις λεπτομέρειες. Υπάρχουν βέβαια και οι περιπτώσεις που οι ανθρωπιστικές επιστήμες χρησιμοποιούνται απλώς εργαλειακά για την επίτευξη εθνικών ή και εθνικιστικών στόχων (Jones, 1997; Πλάντζος, 2023). Το Καρτεσιανό κενό που αναφέρθηκε νωρίτερα έχει ήδη μετεξελιχθεί σε ρήξη με το επιχείρημα της απτής χρησιμότητας των καθαρών και εφαρμοσμένων επιστημών σε αντίθεση με τον φερόμενο θεωρητικό χαρακτήρα των

ανθρωπιστικών (βλ. Ordine, 2013). Το συγκεκριμένο δίπολο είναι κίβδηλο ωστόσο, αφού η εμπέδωση και κυρίως η εμπιστοσύνη στις θετικές επιστήμες εξαρτάται άμεσα, και ενδεχομένως αποκλειστικά, από την εξοικείωση με τις ανθρωπιστικές επιστήμες και με την καλλιέργεια που επιφέρει η γνώση της ιστορίας, της λογοτεχνίας κλπ. Αντιθέτως, όπως απέδειξε η πανδημική κρίση του 2020, η έλλειψη πνευματικής καλλιέργειας επιφέρει δυσπιστία απέναντι στην επιστήμη και ενώ τα εργαστήριά μας ήταν έτοιμα να παράγουν γρήγορα ένα ασφαλές και αποτελεσματικό εμβόλιο, η μεγάλη δυσκολία ήταν τελικά να πείσουμε τους συνανθρώπους μας να εμβολιστούν. Έτσι, γεννάται το ερώτημα: πως να γνωρίσουμε τον κόσμο αν δεν γνωρίσουμε τον εαυτό μας;

Η μουσειολογία και η ανάδειξη (βλ. Rapoport, 2002) είναι οι απαντήσεις που έχει η αρχαιολόγος στα χέρια της, οι οποίες όμως θα χρειαστεί να συνδυαστούν με μέριμνες για την ενσωμάτωση των αρχαιολογικών συμπερασμάτων νωρίς στην εκπαιδευτική διαδικασία, μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων τόσο για μαθητές όσο και για εκπαιδευτικούς. Οι πιο αισιόδοξες από μας πασχίζουν να απεμπλέξουν την ερευνητική διαδικασία από τον μόχθο και τον εκνευρισμό που επιφέρει ο μη καθησυχαστικός χαρακτήρας της γνώσης και να αναδείξουν την διασκέδαση ως θεμιτό και αναγκαίο μέσο, τόσο για την ίδια τη μελέτη, όσο και για την επικοινωνία (Politoroulos κ.ά., 2023). Έτσι, για την εκπαιδευτική διαδικασία, τη μέθεξη και τη διάδοση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στο κοινό – και δη το δυσπρόσιτο νεανικό κοινό – προτείνονται για παράδειγμα το gaming (βλ. Ariese et al., 2021), η εικονική πραγματικότητα και η διαδραστικότητα.

Ένα ακόμα ζήτημα είναι η διασφάλιση της οριζόντιας προσβασιμότητας στην πρωτογενή αρχαιολογική πληροφορία, και άρα εδώ θα πρέπει να γίνει μία μνεία στα άτομα με αναπηρίες. Για παράδειγμα, οι βάσεις δεδομένων, που αναφέρθηκαν νωρίτερα ως ζητούμενο για την μακροχρόνια αποθήκευση και την κωδικοποίηση μεγάλου όγκου πληροφοριών, ώστε να είναι εύκολα προσπελάσιμες, θα πρέπει να έχουν ακουστικά βοηθήματα όπως και οι δημοσιεύσεις, ή/και να υπάρχει μέριμνα για την παραγωγή έντυπου υλικού σε braille. Οι μέριμνες αυτές δεν θα όφειλαν να είναι αποκομμένες από τις αρχαιολόγους, ειδικά σήμερα που η τεχνολογία παραγωγής ολογραμμάτων και τρισδιάστατων αναπαραστάσεων αποτελεί μέρος της καθημερινότητάς μας (βλ. Gabellone, 2015). Η εφαρμογή αυτών των τεχνικών θα μπορούσε ακόμη

να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της αρχαιολογικής μαρτυρίας και των ανθρώπων με προβλήματα όρασης που σε μεγάλο βαθμό αποκλείονται από την αρχαιολογική μαρτυρία, καθώς η αφή είναι το βασικό τους εργαλείο για να γνωρίσουν αντικείμενα. Σε μια προσπάθεια να εξαιρεθούν τέτοιου είδους διακρίσεις, οι αρχαιολόγοι ως φορείς αυτής της γνώσης θα μπορούσαν να δημιουργούν ακριβείς 3D αναπαραστάσεις του ανάγλυφου και των αρχιτεκτονικών λειψάνων των θέσεων (Εικόνα 5) καθώς και επιλεγμένων αντικειμένων (βλ. Ρολίγ κ.ά., 2023). Τέτοιου είδους αντίγραφα, με χαμηλότερο πλέον κόστος, θα μπορούσαν να λειτουργούν και για πληροφόρηση μέσω της αφής αλλά και για άτομα με περιορισμούς στην κινητικότητα που δεν μπορούν να επισκεφθούν δυσπρόσιτες θέσεις ή ακόμη και μουσεία.

Εικόνα 5: Φωτογραμμετρία. Παράδειγμα τριδιάστατης αποτύπωσης αρχαίου λατομείου με τη χρήση πολλαπλών λήψεων από μη επανδρωμένο αεροσκάφος (drone), τοπογραφικών σημείων από DGPS και σύνθεση όλων των δεδομένων με τη χρήση του λογισμικού metashape. Οι μπλε ενδείξεις σημειώνουν τις θέσεις από τις οποίες έγιναν οι λήψεις για τη σύνθεση του φωτο-μωσαϊκού. Η αποτύπωση έγινε από την Τ. Καλαντζοπούλου στο πλαίσιο εργασιών πεδίου του ερευνητικού προγράμματος «Μινωικοί Δρόμοι».

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Το όραμα που επιγραμματικά συνοψίστηκε εδώ περιγράφει το φάσμα των πεδίων, των εφαρμογών και των θεωρητικών προσεγγίσεων που συνθέτουν τον κλάδο.

Ο προτεινόμενος στόχος θα ήταν μία ανοιχτή και διαδραστική αρχαιολογική επιστήμη, η οποία θα έχει τη δυνατότητα να μετουσιώνει τη δουλειά των ειδικών σε περιεκτικά νοηματικά σχήματα αλλά και σε απτά αποτελέσματα που θα μπορούν να κοινοποιηθούν με θελκτικό τρόπο στην κοινωνία, συμπεριλαμβάνοντας περιθωριοποιημένες ομάδες όπως τα παιδιά, τα ΑΜΕΑ και τα κοινωνικά στρώματα με ανεπαρκή πρόσβαση στη μόρφωση. Η ιδέα θα ήταν μια open-source αρχαιολογία (βλ. Carter, 2017), ώστε όλες να έχουν πρόσβαση και να μπορούν να (δια)χειριστούν τόσο τα πρωτογενή δεδομένα (βάσεις δεδομένων) όσο και τα αποτελέσματα (ολογράμματα, 3D μακέτες και αντίγραφα), συμπεριλαμβανομένων των ερμηνειών μας (δημοσιεύσεις). Στο άνοιγμα της αρχαιολογίας προς την κοινωνία των συγχρόνων της (βλ. Kristiansen, 2021), ένα ακόμη κομμάτι που δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, είναι οι τοπικές κοινωνίες, στοχεύοντας σε μία αποκεντρωμένη αρχαιολογία, η οποία θα βρει τρόπους να επικοινωνήσει το ανακατασκευασμένο παρελθόν του κάθε τόπου (βλ. Giannirgi, 2022), δικαιώνοντας την εμπειρική γνώση αντί να την ανταγωνίζεται.

Η αρχαιολογική εργαλειοθήκη είναι γεμάτη αλλά για να την χρησιμοποιήσουμε σωστά πρέπει να γνωρίζουμε σε βάθος τις δυνατότητες και τις προοπτικές του κάθε εργαλείου. Ως πρόταση για την απεμπλοκή από το μικρο- vs μακρο-δίπολο και το δίλλημα εξειδίκευση ή γενική εποπτεία προτείνουμε, όπως ο DeLanda (2006), την σκέψη μέσω συναρμογών (*assemblages*) (βλ. Deleuze και Guattari, 1980; DeLanda 2002; 2018; McFarlane και Anderson, 2011; Hamilakis και Jones, 2017). Η θεώρηση των πολλαπλών επιπέδων και των δικτύων, που δημιουργούνται μεταξύ των επιμέρους συστατικών κάθε συνόλου, ως συναρμογών μπορεί να δώσει τη λύση στο πρόβλημα της αποξένωσής μας από την αρχαιολογική μαρτυρία. Η αποξένωση εκτείνεται πιθανώς και μπροστά, στη σχέση μας με τον κλάδο και τους συναδέλφους μας, αλλά και προς τα πίσω, στη σχέση μας με το παρελθόν και τους φορείς του. Ίσως χρειάζεται να οριστεί ξανά το αντικείμενο της μελέτης: από υλική και χρονική άποψη. Ποια είναι τα πιο βασικά στοιχεία της κάθε συναρμογής; Και ποιος ο ρόλος της αρχαιολογικής διαδικασίας; Το ίδιο το αρχαιολογικό προτσές είναι η συναρμογή των μεθόδων, των τεχνικών, των πρακτικών, της μεθοδολογίας, της θεωρίας, ή καλύτερα, κάτι που μάλλον κατοικεί στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ όλων αυτών των τομέων. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα θα ήταν η προσέγγιση των ερείπων, εν γένει, αφε-

νός ως δομικό στοιχείο της αρχαιολογίας αλλά ταυτόχρονα και ως επαναληπτική διαδικασία διαμέσου του χρόνου. Η αξίωση της προσέγγισης των ερειπίων αποκλειστικά εν ονόματι μίας ακαδημαϊκής/επιστημονικής αυθεντίας αγνοεί και ακυρώνει τις πολλαπλές προσεγγίσεις που δημιουργούν το παλίμψηστο της κάθε θέσης, τις διάφορες ποιότητες που έχουν κατά καιρούς ανατεθεί στα ερείπια: την καταστροφή, την λεπλασία, την προγονική λατρεία, τη νομιμοποίηση δικαιωμάτων νομής της γης, την επανάχρηση, την αλλαγή λειτουργίας, τη λιθολόγηση, τη λήθη, την ανάμνηση, την απόδοση μεταφυσικών ιδιοτήτων, τον (εκ)ρομαντισμό κτλ (βλ. Dressen, 2013; Haggis, 2013; Borgna κ.α., 2019).

Έτσι και η ίδια η ανασκαφή είναι μία προσέγγιση των ερειπίων μεταμοντέρνα και νεωτερική, και ως τέτοια συμπλέκεται τόσο με την αντίληψη των τοπικών κοινοτήτων για τον τόπο, την αίσθηση του τοπίου, του χρόνου και του χώρου όσο και με την αντίληψη, τις προκαταλήψεις, την προσωπικότητα και τις φιλοδοξίες της αρχαιολόγου (βλ. Connerton, 1989; 2011; Wright, 2019). Πέρα δε από την ιδεολογική υπόσταση των διεργασιών που επιφέρουν αυτές οι ζυμώσεις, η υλική υπόσταση τόσο των ερειπίων όσο και των ντόπιων συναντά την υλική υπόσταση των αρχαιολόγων. Οι αρχαιολόγοι, συχνότερα ξένες παρά ντόπιες και συχνά αποστασιοποιημένες κατ' αρχάς από τις τοπικές κοινωνίες εξαιτίας της ακαδημαϊκής τους πορείας, τείνουν να επιστρέφουν ή να μένουν στους τόπους που μελετούν, να κατοικούν, να δημιουργούν κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς και ταυτόχρονα να αλλοιώνουν/αλλάζουν τη μορφή ορισμένων τοπίων, ή τοπόσημων, δημιουργώντας μία νέα πολλαπλότητα, μια νέα αρχαιοτοπογραφία. Οι μαρτυρίες άλλοτε αναδεικνύονται και άλλοτε όχι. Σχεδόν πάντα προκύπτουν νέα αφηγήματα από αυτές τις συναντήσεις και πάντως πάντα νέα ερωτήματα.

Ένα θέμα που αναφέρθηκε μόνο ακροθιγώς είναι η χρηματοδότηση της αρχαιολογικής έρευνας (βλ. Flexner, 2020). Αυτή είναι μία ακόμη ευθύνη που επωμίζεται συνήθως η αρχαιολόγος και μάλιστα κατά κανόνα καταλαμβάνει και μεγάλο μέρος του χρόνου της. Στις διάφορες θεσμοθετημένες αιτήσεις που απαιτείται να κατατεθούν για ακαδημαϊκές υποτροφίες, χορηγίες και ερευνητικά προγράμματα, η αρχαιολόγος φροντίζει να συμπεριλαμβάνει και τα έξοδα μίας ομάδας ειδικών τεκμηριώνοντας ταυτόχρονα και την αναγκαιότητα της συνδρομής τους στην εκάστοτε έρευνα. Το πώς κατοπιρίζεται η ταξικότητα στην

ακαδημαϊκή ζωή και το κατά πόσον είναι οριζόντια ή όχι η πρόσβαση στους πόρους που απαιτούνται για την έρευνα είναι ζητήματα που σπανίως θίγονται (βλ. Artur and Giamakis, 2023), παρότι είναι κεντρικά. Όπως κεντρικό είναι και το πόσο επηρεάζονται τελικά τα συμπεράσματα της έρευνας και τα αφηγήματα από τις κοινωνικές καταβολές των αρχαιολόγων, όταν το επάγγελμα απαιτεί περισσότερο προσωπικούς πόρους παρά ενδείκνυται για βιοπορισμό, «σορτάροντας» έτσι κοινωνικές ομάδες με συγκεκριμένα οικονομικά χαρακτηριστικά. Η συζήτηση αυτή δεν αντιστοιχεί στη στόχευση του συγκεκριμένου κειμένου, αλλά αξίζει να σημειωθεί πως ο μόνος, για την ώρα, διαθέσιμος θεσμός που έχουμε να αντιτάξουμε στην αμείλικτα ανταγωνιστική και συρρικνούμενη αγορά εργασίας, στο αυξανόμενο κόστος των αναλυτικών μεθόδων και τις διογκούμενες απαιτήσεις για το επίπεδο των δημοσιεύσεων είναι το δημόσιο πανεπιστήμιο. Εκεί οι δασκάλες μας βρίσκουν ένα πλαίσιο ασφαλές και ένα κοινό ετερόκλητο και μπορούν να διδάξουν όσα οι ίδιες κρίνουν χρήσιμα από την εμπειρία τους στο πεδίο και στη βιβλιοθήκη (βλ. Huxley, 2006) σε παιδιά από όλα (ή σχεδόν όλα) τα κοινωνικά στρώματα.

Ως τελικό σχόλιο, θα πρέπει να τονιστεί ότι σίγουρα παρέλειψα να αναφέρω τις ειδικότητες πολλών συναδέλφων και λυπάμαι γι' αυτό. Ωστόσο, η παράλειψη αυτή εξυπηρετεί έναν διπλό σκοπό, αφενός να καταδείξει ότι όσες ιδιότητες και να ενδυθεί η αρχαιολόγος δεν θα υποκαταστήσει τις ειδικούς και αφετέρου να εξάψει την περιέργεια των αναγνωστών για τα υπόλοιπα – και πιο ειδικά – κεφάλαια του τόμου.

Ευχαριστίες

Το άρθρο αυτό δεν θα γραφόταν ποτέ χωρίς την ενθάρρυνση και τη συνεχή στήριξη του Γιάννη Χατζηκωνσταντίνου, ο οποίος επέμεινε στη χρησιμότητά του κάθε φορά που το εγκατέλειπα. Το κείμενο επωφελήθηκε τα μέγιστα από την πρόνοια του καθ. Διαμαντή Παναγιωτόπουλου, ο οποίος διέγνωνε από νωρίς τα δομικά του προβλήματα. Είμαι επίσης ευγνώμων στον D.C.H. που έστρεψε την προσοχή μου στις συναρμογές και που υπέμεινε ατελείωτες συζητήσεις και στον Α. Π. που με επανέφερε στον ίδιο δρόμο και στην αταξία.

Bibliography

Αποστολίδης, Α. 2006. *Αρχαιοκαπηλία και Εμπόριο Αρχαιοτήτων: Μουσεία, έμποροι τέχνης, οίκοι δημοπρασιών, ιδιωτικές σνδδογές*. Αθήνα: Άγρα.

Ariese, C. E., K.H.J. Boom, B. van den Hout, A.A.A. Mol και Α. Politopoulos (επιμ.) 2021. *Return to the Interactive Past: The Interplay of Video Games and Histories*. Leiden: Sidestone.

Artur, R. και C. Giamakis 2023. «On Class and Elitism in Archaeology», *Open Archaeology*, vol. 9, no. 1, 2023, pp. 20220309. <https://doi.org/10.1515/opar-2022-0309>.

Assman, 2011. *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Berggren, Å, N. Dell'Unto, M. Forte, S. Haddow, I. Hodder, J. Issavi, N. Lercari, C. Mazzucato, A. Mickel, και J. S. Taylor. 2015. «Revisiting Reflexive Archaeology at Çatalhöyük: Integrating Digital and 3D Technologies at the Trowel's Edge». *Antiquity* 89, 433–48.

Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.

Borck, L. 2019. «Constructing the Future History: Prefiguration as Historical Epistemology and the Chronopolitics of Archaeology». *Journal of Contemporary Archaeology* 5(2), 229–238.

Borgna, E., I. Caloi, F.M. Carinci, και R. Laffineur (επιμ) 2019. *MNHMH / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference*, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018. *Aegaeum* Vol. 43. Leuven: Peeters Publishers.

Boyd M. J., R. Campbell, R.C.P. Doonan, C. Douglas, G. Gavalas, M. Gkouma, C. Halley, B. Hartzler, J. A. Herbst, H.R. Indgjerd, A. Krijnen, I. Legaki, E. Margaritis, N. Meyer, I. Moutafi, N. Pirée Iliou, D. A. Wylie, και C. Renfrew. 2021. «Open Area, Open Data: Advances in Reflexive Archaeological Practice», *Journal of Field Archaeology* 46:2, 62–80.

Brodie, N. 2011. Congenial Bedfellows? The Academy and the Antiquities Trade. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 27(4), 408–437.

Cappers, R., και Neef, R. 2021. *Handbook of plant palaeoecology* (Second revised edition., Vol. 19), Barkuis & Groningen Institute of Archaeology.

Carter, T. 2017. «Nothing to See Here! The Challenges of Public Archaeology at Palaeolithic Stélida, Naxos». *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 5, no. 3: 311–33.

Chatzikonstantinou, Y. 2022. «The use of fire in the manipulation of the deceased through experimental approaches». Στο *Recreating artefacts and ancient skills: from experiment to interpretation*, επιμ. M. Mărgărit και A. Boroneanț, 307–24. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.

Childe, V.G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.

Cline, L.K., και N.T. Elkins. 2022. *The Oxford handbook of Roman imagery and iconography*. Oxford: Oxford University Press.

Crabtree, S.A., και J.A. Dunne. 2022. «Towards a Science of Archaeoecology», *Trends in Ecology & Evolution*, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tree.2022.07.010>

D'Agata, A.L., και L. Girella. 2022. «Eventful Archaeology, Long-term Processes and LM II-III A2 Early Crete». Στο *Crete in the Late Minoan II-III A2 Early Period, Proceedings of the International Conference held at Kbania*, επιμ. A.L. D'Agata, L. Girella, E. Papadopoulou και D.G. Aquini: 13–34. Roma: Edizioni Quazar.

DeLanda, M. 2002. *Intensive Science and Virtual Philosophy*. Bloomsbury Academic.

DeLanda, M. 2006. «Deleuzian Social Ontology and Assemblage Theory». Στο *Deleuze and the Social*, M. Fuglsang και B. Meier Sorensen, 250–66. Edinburgh: Edinburgh University Press.

DeLanda, M. 2018. *Assemblage Theory*. Edinburgh University Press.

Deleuze, G. και F. Guattari 1980. *Mille plateau*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Driessen, J. επιμ. 2013. *Destruction: Archaeological Philological and Historical Perspectives*. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.

Fawkes, G., και E.H. Cline. 2018. *Three Stones Make a Wall: The Story of Archaeology*. Princeton: Princeton University Press.

Feinman G.M. and T.D. Price 2001. «The Archaeology of the Future». Στο *Archaeology at the Millennium: A Sourcebook*, επιμ. G.M. Feinman and T.D. Price, 475–495. New York/Boston/Dordrecht/London/Moscow: Kluwer Academic/Plenum Press/Editors.

Feyerabend, P. 1975. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London: Verso Books

Feyerabend, P. 2011. *The Tyranny of Science*, (2011). Cambridge: Polity Press.

Flexner, J.L. 2020. «Degrowth and a Sustainable Future for Archaeology», *Archaeological Dialogues* 27, no. 2: 159–71.

Furholt, M. 2018. «Massive Migrations? The Impact of Recent aDNA Studies on our View of Third Millennium Europe». *European Journal of Archaeology* 21(2), 182–84.

Furholt, M., C. Grier, M. Spriggs, T. Earle. 2020. «Political Economy in the Archaeology of Emergent Complexity: A synthesis of bottom-up and top-down approaches». *Journal of Archaeological Method and Theory* 27, 157–91.

Gabellone, F. 2015. «The Scientific Transparency in Virtual Archaeology: New Guidelines Proposed by the Seville Charter». Στο *Remote Sensing and ICT for Cultural Heritage: from European and Chinese perspectives*, επιμ. F. Chen, F. Gabellone, R. Lasaponara, G. Leucci, N. Masini, R. Yang, 77-112. Consiglio Nazionale delle Ricerche (CNR)- Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali Consiglio Nazionale delle Ricerche (CNR)- Istituto di Metodologie di Analisi Ambientale Chinese Academy of Sciences.

Gianniri, D. K. 2022. *Archaeology as a means to empower remote communities: the case study of mountainous Crete* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Gill D. και Ch. Chippindale 2007. *The Illicit Antiquities Scandal: What It Has Done to Classical Archaeology Collections*. AJA Vol. 111, No. 3: 571–574.

Gkouma M., Tsartsidou G., Boyd J.M., Margaritis E., Moutafi I., Renfrew C. in press. «Tracing the missing fragments of Cycladic architecture: a geo-ethnoarchaeological study on the degradable architectural elements of the Cyclades», *Archaeological and Anthropological Sciences*.

Graeber, D. 2004. *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.

Graeber, D. και D. Wengrow. 2021. *The dawn of everything: A new history of humanity*. Penguin UK.

Greenberg, R., και Y. Hamilakis. 2022. *Archaeology, nation and race: Confronting the past, decolonizing the future in Greece and Israel*. Cambridge: Cambridge Academic Press.

Greenwood, S. 2022. «A Spectrum of Magical Consciousness: Conspiracy theories and the stories we tell ourselves». *Anthropology Today*, vol 38, no 1, 3–7.

Haggis, D.C. 2013. «Destruction and the formation of static and dynamic settlement structures in the Aegean». Στο *Destruction: Archaeological Philological and Historical Perspectives*, επιμ. J. Driessen, 63–87. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.

Haggis, D.C. 2018. «Discussion and Debate: In Defense of a Contextual Classical Archaeology», *JMA* 31: 101-119.

Hamilakis, Y. και N. Momigliano. 2006. *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the "Minoans"*. Padova.

Hamilakis, Y. και A. Jones 2017. *Archaeology and Assemblage*. *Cambridge Archaeological Journal* 27. 77-84.

Hodder, I. 1997. «'Always Momentary, Fluid and Flexible': Towards a Reflexive Excavation Methodology». *Antiquity* 71. 691-700.

Hodder, I. 1999. *The Archaeological Process: An Introduction*. Oxford: Blackwell.

Hodder, I. 2001. *Archaeological Theory Today*. Cambridge: Polity

Hodder, I. 2002. *Toward Reflexive Method in Archaeology: The Example at Çatalhöyük*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Hodder, I. και Hutson, S. 2003. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Hodges, H. 1989. *Artifacts*. London: Duckworth.

Insoll, T. 2007. *Archaeology: The Conceptual Challenge*. London: Duckworth.

Jones, S. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*, London and New York: Routledge.

Kansa, S. W., L. Atici, E. C. Kansa και R. H. Meadow. 2020. «Archaeological Analysis in the Information Age: Guidelines for Maximizing the Reach, Comprehensiveness, and Longevity of Data». *Advances in Archaeological Practice* 8 (1), 40-52.

Karkanas, P. και P. Goldberg. 2019. *Reconstructing Archaeological Sites*. Oxford: John Wiley & Sons.

Karkanas, P., 2021. All about wood ash: Long term fire experiments reveal unknown aspects of the formation and preservation of ash with critical implications on the emergence and use of fire in the past. *Journal of Archaeological Science*, 135, 105476.

Kidder, T. και Sherwood, S. C. 2017. «Look to the earth: the search for ritual in the context of mound construction». *Archaeological and Anthropological Sciences* 9, 1077–99, DOI: 10.1007/s12520-016-0369-1

Knappett, C. 2022. «Artefact typology as media ecology». Στο *Image, thought, and the making of social worlds. Freiburg Studies on Archeology and Visual Culture, Volume 3*, επιμ. D. Wengrow, 115-137. Heidelberg: Propylaeum.

Kollmorgen Corporation. 1976. *Munsell book of color*. Baltimore, Md: Munsell Color, Macbeth Division of Kollmorgen Corp.

Kotsakis, K. Υπό εκδ. «Archaeology in the 2020s: will the (real) scientists in the room please rise?». *Proceedings of the Stellar Ventures international conference*, Aristotle University of Thessaloniki, Greece (12-15 December 2019).

Kristiansen, K. 2021. «Towards a New Paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology». *Current Swedish Archaeology* 22, 11-34.

Laffineur, R. και T. G. Palaima. 2021. Zoia. *Animal-Human Interactions in the Aegean Middle and Late Bronze Age. Proceedings of the 18th International Aegean Conference, originally to be held at the Program in Aegean Scripts and Prehistory, in the Department of Classics, the University of Texas at Austin, May 28-31, 2020*, Vol. 45. Leuven-Liege: Peeters.

Leighton, M. 2015. «Excavation Methodologies and Labour as Epistemic Concerns in the Practice of Archaeology. Comparing Examples from British and Andean Archaeology». *Archaeological Dialogues* 22, 65–88.

Levi-Strauss, C. 1945. «French Sociology». Στο *Twentieth Century Sociology*, επιμ. G. Gurvitch W. E Moore, 503-537. New York: Philosophical Library.

Lowenthal, D. 1985. *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lucas, G. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork*. London: Routledge.

Maeir, A.M. 2023. «On My “Colleague” Dr. Jones and His “Publications”». Στο *Indiana Jones and Philosophy: Why Did It Have to Be Socrates!*, επιμ. D.A. Kowalski, 169–177. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

McFarlane, C., και Anderson, B. 2011. *Thinking with assemblage*. *Area*, 43(2), 162–164.

Meirion Jones, A., M. Díaz-Guardamino, και R. J. Crellin 2016. «From Artefact Biographies to ‘Multiple Objects’: A New Analysis of the Decorated Plaques of the Irish Sea Region», *Norwegian Archaeological Review* 49:2, 113-133.

Miller, D., και C. Tilley. 1984. *Ideology, Power and Prebistory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ordine N., 2013. *Η Χρησιμότητα του Άχρηστου*. Αθήνα: Άγρα.

Panagiotopoulos, D. 2019. «From ‘tradition’ to ‘cultural memory’. Towards a paradigm shift in Aegean Archaeology». Στο *MNHHM / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca’ Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018 (Vol. 43)*, επιμ. E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci και L. Laffineur, 363-69. Leuven: Peeters Publishers.

Πλάντζος, Δ. 2023. *Αρχαιοπολιτική*. Αθήνα: Πόλις.

Polig, M., Hermon, S., Jusseret, S., Sorrentino, G., Driessen, J., Kanta, A. and Bretschneider, J., 2023. High-Resolution 3D Documentation of Archaeological Artefacts. A Cop-

per-Alloy Object from Pyla-Kokkinokremos (Cyprus) as a Case-Study. In *The Ancient World Goes Digital*, 46-71, Brill.

Rapoport, A. 1982. *The Meaning of Built Environment: A Non-verbal Communication Approach*. London: Sage.

Rapoport, A. 1994. «Spatial Organization and the Built Environment». Στο *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*, επιμ. T. Ingold, 460-502. London: Routledge.

Rapoport, A. 2002. «Traditional Environments, Culture and Preservation». Στο *Traditional Environments in a New Millennium: Defining Principles and Professional Practice*, επιμ. H. Turgut και P. Kellett, 26-32. İstanbul: İTÜ Faculty of Architecture.

Renfrew, C. και P. Bahn. 1991. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*.

Robinson, A. 2002. *Lost languages: the enigma of the world's undeciphered scripts*. London: Thames&Hudson..

Roosevelt, C. H., P. Cobb, E. Moss, B. R. Olson και S. Ünlüsoy. 2015. «Excavation is Destruction Digitization: Advances in Archaeological Practice». *Journal of Field Archaeology* 40, 325-46.

Sanders, G. D. R., S. James, και A. Carter Johnson. 2017. *Corinth Excavations Archaeological Manual*. The Digital Press at the University of North Dakota.

Sapirstein, P., και S. Murray. 2017. «Establishing Best Practices for Photogrammetric Recording During Archaeological Fieldwork». *Journal of Field Archaeology* 42 (4), 337-50.

Shapland, A. 2013. «Shifting horizons and emerging ontologies in the Bronze Age Aegean». Στο *Relational Archaeologies: Humans, Animals, Things*, επιμ. C. Watts, 190-208. London: Routledge.

Tilley, C. 1989. «Excavation as theatre». *Antiquity* 63 (239), 275-280.

Tilley, C., και Cameron-Daum, K. 2017. «The anthropology of landscape: materiality, embodiment, contestation and emotion». Στο *Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary*, επιμ. C. Tilley και K. Cameron-Daum, 1-22. London: UCL Press.

Triantaphyllou, S. 2016. Staging the manipulation of the dead in Pre- and Protopalatial Crete, Greece (3rd-early 2nd mill. BC): from body wholes to fragmented body parts, *Journal of Archaeological Science, Reports*, (Special Issue for Funerary Taphonomy), 10, 769-779.

Turner, S., T. Kinnaird, E. Koparal, S. Lekakis και C. Sevara, 2020. «Landscape archaeology, sustainability and the necessity of change», *World Archaeology* 52:4, 589-606, DOI: 10.1080/00438243.2021.1932565

Ventris, M., και J. Chadwick. 1956. *Documents in Mycenaean Greek; three hundred selected tablets from Knossos, Pylos, and Mycenae*. University Press.

White, T. D, και P. A. Folkens. 2005. *Human Bone Manual*. Amsterdam: Elsevier.

Wright, J.C. «Mnemonics For Archaeologists». Στο *MNHHM / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, επιμ. E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, και R. Laffineur. *Aegaeum* Vol. 43:3-14. Leuven: Peeters Publishers.

Winghart, S. και O.M Wilbertz. 2013. *Archäologie und Informationssysteme: vom Umgang mit archäologischen Fachdaten in Denkmalpflege und Forschung* 1. Hameln: Niemeyer.

Wilson, E.O. 2014. *The meaning of human existence*. New York: WW Norton & Company.

Yoffee, N. και Sherratt, A. 1993. «Introduction: The sources of archaeological theory». Στο *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?*, επιμ. N. Yoffee και A. Sherratt, 1-10. Cambridge: Cambridge University Press.

Σακελλαράκης, Γ. 2006. *Ανασκόπησης το Παρεῖδόν*. Αθήνα: Ίκαρος.